

5. 이덕일, 이희근. 우리역사의수수계끼. – 서울: 김영사. 2004. – 볼륨 3: 우리역사를바꿀19가지와진실. – 276 페이지 [Лі Док'іль, Лі Хігун. Загадки вітчизняної історії. – Сеул: Кім'йонса, 2004. – Т. 3. 19 джерел, що змінюють історію. – 276 с.].
6. 鄭淵奎. 언어 속에 투영된 한민족의 고대사. – 서울: 한국 문화사, 2002. – 339 페이지 [Чон Йон'ю. Мовні проєкції давньокорейської історії. – Сеул: Хангук мінхваса, 2002. – 339 с.].
7. 檀檀古記 [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zh.wikisource.org/wiki/檀檀古記>. – Дата звернення 26.05.2017.
8. 환단고기 / 桂延壽, 李民樹 (계연수, 임승국). – 서울: 정신세계사, 1986. – 418 페이지. [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван / ред. Ке Йонсу, Лі Мінсу. – Сеул: Чонсін сег'еса, 1986. – 418 с.].
9. 檀檀古記 / 桂延壽, 李民樹. – 서울: 정신 세계사, 1991. – 419 페이지 [Хвандан Коґі: Давні записи про буття Хван / ред. Ке Йонсу, Лі Мінсу. – Сеул: Чонсін сег'еса, 1991. – 419 с.].

References

1. KURBANOV S.O. (2002). *Kurs lekcij po istorii Korei s drevnosti do konca XX v. Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta.*

2. TUGOLUKOV V.A. (1988). Evenki. In: *Narody mira: istoriko-etnograficheskiy spravocnik* / Gl. red. YU.V. BROMLEY. Moskva: Sov. entsiklopediya, p. 525–526.
3. Handan Gogi (2017). [Online] Available from: [http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean history](http://kyungmyung.blogspot.com/search/label/korean%20history). – [Accessed: May 26 2017].
4. NAHM A.C. (2007). *Introduction to Korean History and Culture*. Elizabeth, NJ; Seoul: Hollym.
5. 이덕일, 이희근 (2004). 우리역사의수수계끼. 서울: 김영사. 2004. 볼륨 3: 우리역사를바꿀19가지와진실. [YI DEOG-IL, YI HUIGEUN (2004). Uli yeogsai susukkekki. Seoul: Gim-yeongsa. Bollyum 3. Uli yeogsa leulbakku 19 ga jwa jinsil].
6. 鄭淵奎 (2002). 언어 속에 투영된 한민족의 고대사. – 서울: 한국 문화사, 2002. [JEONG YEONGYU (2002). Eon-eo sog-e tuyeongdoen hanminjog-ui godaesa. Seoul: Hangug munhwasa].
7. 檀檀古記 (2017). [Hwandan Gogij]. [Online] Available from: <https://zh.wikisource.org/wiki/檀檀古記>. [Accessed: May 26 2017].
8. 환단고기 (1986). / 桂延壽, 李民樹 (계연수, 임승국). 서울: 정신세계사 [Hwandan Gogi (1986) / GYE YEONSU, YI MINSU. Seoul: Jeongsin segyesa].
9. 檀檀古記 (1991). / 桂延壽, 李民樹. 서울: 정신 세계사 [Hwandan Gogi (1991) / GYE YEONSU, YI MINSU. Seoul: Jeongsin segyesa].

Надійшла до редколегії 29.05.17

В. Рубель, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДО ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЧНОЇ І ГЕОГРАФІЧНОЇ ДОСТОВІРНОСТІ "ДАВНІХ ЗАПИСІВ ПРО БУТТЯ ХВАН" ХВАНДАН КОґІ (檀檀古記)

Прийнята в корейській історіографії напієміфічна хронологія існування протокорейської "держави Хван" Хван-гук (桓國) викликає справедливі сумніви. Доступне дослідникам джерело Хвандан коґі (檀檀古記) визначає час появи зазначеної "держави" як "дуже давно", а тривалість її існування – упродовж 3301 р. І на такий гігантський період часу, за даними Хвандан коґі, припадає послідовне правління лише семи верховних хвангукських вождів, що мали офіційний титул "служитель бога" хван-ін (桓因 / 桓仁). Це означає, що тривалість перебування на престолі кожного з них мала становити понад 470 років. Сприймати таке датування всерйоз не варто, та чи варто його цілковито відкидати? Можливо, проблема полягає в тому, що вважати "роком". Наш календар оперує поняттям "сонячного" року із 365/366 днів, проте в людей минулого могли існувати інші уявлення про календарну циклічність, і її базовим елементом нерідко виступав "місячний цикл" між найближчими повними місяцями, що складається із чотирьох семиденних тижнів і нараховує 28 днів. Таким чином, якщо узяти за базу систему календарної циклічності не сонячний, а саме місячний "рік", повідомлення Хвандан коґі стають цілком репрезентативними. Тоді тривалість існування "держави" Хван-гук можна приблизно визначити у 250 років, на яких цілком комфортно розміщуються усі сім правлінь відомих за джерелом хван-інів (приблизно по 35 років на кожне царювання).

Ключові слова: Давня Корея, Хвандан коґі, держава Хван-гук, хронологія, сонячний рік, місячний цикл.

УДК 94(100):32:929 Т. Моммзен

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.17>

В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"... ICH MEINE, MIT DEM BESTEN WAS IN MIR IST, BIN ICH STETS EIN ANIMAL POLITICUM GEWESEN UND WÜNSCHTE EIN BÜRGER ZU SEIN": ІСТОРИК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СВОЄЇ КРАЇНИ

Розглянуто роль історика у формулюванні "відповідей", які надаються сучасним йому суспільством на дражливі "виклики" доби. "Правда фактів" і можливі їх інтерпретації позначають проблематизуюче поле, у якому й розгортається діяльність професійного історика.

Це з особливою чіткістю проступає в німецькій історіографії XIX ст., із характерним для неї залученням учених у суспільно-політичне життя Німеччини, що була тоді на шляху до об'єднання. Апеляція до історичного досвіду взагалі й особливо до античної цивілізаційної спадщини мала на меті додати аргументів у політичних дебатах та навіть революційній боротьбі, що розгорталася на той час.

Одним із найяскравіших прикладів такої апеляції є "Римська історія" Теодора Моммзена – праця, на визнання значущості якої Нобелівський комітет удостоїв її автора звання лауреата.

Ключові слова: Теодор Моммзен, Gelehrtenpolitiker, garrison of distinguished historians, Römische Geschichte.

Проблематика цієї статті була сформульована в межах розробки науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка "Суспільство давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина" (державний реєстраційний номер 0116U007146), на вшанування пам'яті Теодора Моммзена й обумовлена питаннями, що постають перед істориком нової, та й новітньої, доби.

На угоду історичному позитивізму – з його любов'ю до факту, буквально до фактографічності; на угоду також упередженням XX і XXI ст. – з їх нелюбов'ю до узагальнень, генералізацій, відшукування законів і законі-

рностей, значна частина істориків (і то з найкращих) намагається свідомо уникнути актуалізації історичних досліджень, проведення історичних паралелей, модернізації або ж, краще б сказати, осучаснення минулого – з одного боку, й уподібнення сучасності парадигмам сивої давнини – з іншого [див. дет.: 11, с. 48; 10, с. 11–12; 9, с. 8].

Зі знаменитого визначення Цицероном історії як учительки життя, світла істини і т. д. [*Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis* – "Історія ж – то свідок часів, світло істини, життя пам'яті, учителька життя, вісниця старовини": *Cic. De Oratore*, II, 9, 36] залишається ледве *lux veritatis*, світло істини. У пошуках цієї ось правди факту,

історичної правди, а чи то історичної істини, історик максимально абстрагується від сучасних йому подій, від "суворої правди життя"; життя – з його, часто, грубістю, жорстокістю, з його пропахлюю потом і кров'ю дійсністю. Тут, у реальному житті і вершиться реальна історія, яку будуть досліджувати, абстрагуючись, а чи намагаючись абстрагуватися, від своєї-їхньої сучасності все нові й нові, прийдешні покоління істориків.

І так повторюватиметься знову і знову. Щоправда, тільки для частини істориків. Певна ж їх частина бачитиме в історії "учительку життя", дзеркало, в яке сьогодні вдивляється у спробі розгледіти туманні абриса незрілих ще, незавершених, а отже і не звершених до кінця, подій і явищ, вгадати потаємні, а насправді – справжні, правдиві мрії, наміри і цілі політичних особистостей: героїв сьогоднішнього, його протагоністів; а чи й гробарів [пор.: 11, с. 52].

А ще інші, розуміючи прикінцеву сутність процесів, які розгортаються на їхніх очах, гадаючи, що досягли вони логічний хід історії, і собі прилучаються до цього ходу – аби не залишитися на узбіччі історії, аби не стати аутсайдерами в цьому житті; а чи сприяти історичному поступу, залучитися до нього максимально, органічно. Це тип історика-прагматика, історика-практика, історика-політика. Для нього історія – це не якась собі "наука для науки", а керівництво до дії, компас у розбуханій стихії життя. З таких-ось істориків і дійсно вийдуть реформатори і революціонери – подібно до М. Драгоманова, а чи консерватори й охранителі – подібно до його старшого сучасника, графа Уварова. Не залежно від політичної позиції, від реальних а чи позірних намірів, вони будуть де-факто слідувати максимі Аристотеля, для якого людина має, зрештою, бути істотою політичною – *πολιτικὸν ζῷον* (Aristot. Pol. 1.1253a2-3), *animal politicum*, як то вживано в латиномовній традиції (аж до Томи Аквінського включно).

Таким, імовірно, був і Теодор Моммзен, двохсотліття якого ми вшануємо цього року. Постійно рефлексуючи, мислячи самого себе в контексті доби, він у клаузулі до власного Заповіту ("Testamentsklausel") від 2 вересня 1899 р. зауважить: "Політичного становища і політичного впливу я ніколи не мав і ніколи їх не прагнув; але у своїй глибинній сутності, і, мені здається, усім найкращим, що в мені є, я завжди був *animal politicum* і прагнув бути громадянином" ("Politische Stellung und politischen Einfluß habe ich nie gehabt und nie erstrebt; aber in meinem innersten Wesen, und ich meine, mit dem Besten was in mir ist, bin ich stets ein *animal politicum* gewesen und wünschte ein Bürger zu sein") [43, с. 218–219; 42, IV, с. 77; про інші публікації див.: 33, с. 321 прим. 2; пор.: 15, с. 89, с. 91–92].

На цій ось клаузулі згаданого Заповіту ґрунтуватимуть свої висновки щодо самовідчуття Моммзена як *animal politicum* численні дослідники пізніших часів [див.: 43, 33 та 38, с. 327 наст., з основною літературою]. Її враховуватимуть при написанні його біографій: фундаментальної – Л. Вікерт [42], і блискучої – С. Ребеніх [40]. Її заперечуватиме більшість із родичів і нащадків ученого, серед яких і його онук, відомий німецький історик ХХ ст., Вільгельм Моммзен [див.: 33, с. 321, прим. 2]. Очевидний же факт (а таким "фактом" є чи не все свідоме життя вченого): умонастрій, політичне самовідчуття (і самопочуття) Моммзена були цілком співзвучними цій заяві. Історичні студії, на його погляд, мають виходити з потреб сьогоднішнього, служити "політичній педагогіці" (Geschichtsforschung habe von der Gegenwart auszugehen und der politischen Pädagogik zu dienen) [15, с. 89; точніше див.: 42, IV, с. 239; 33, с. 354, с. 354 прим. 133; 31, с. 8].

Особисто для Моммзена завдання цієї педагогіки були сформульовані ще в його юнацьких віршах. Написані за часів навчання в Кільському університеті (1838–1843), вони прокламують боротьбу за об'єднання Німеччини не довкола двоголового австрійського орла, що дивиться водночас і вперед, і назад. Візія політичного майбутнього Німеччини для Моммзена-бурша, Моммзена, що належав до Кільського буршеншафту "Тевтонія", полягала в об'єднанні німецької нації під чорним орлом Пруссії; і під чорно-червоно-золотим стягом – тодішнім символом студентського і демократичного руху в роз'єднаних німецьких землях [пор.: 16, с. 1–2; пор.: 15, с. 89–91].

Зауважимо принагідно, що студентський рух, студентські братства, буршеншафти стали ліберальними осередками руху за об'єднання [див. 2 і 3 томи "Історії німецького буршеншафту" за авторства Георга Геера: 23, 24]. До цих братств належала, через них пройшла ледь не вся інтелектуальна і політична еліта тогочасної Німеччини. У них (у т. ч.) викристалізувалася ідея побудови потужної німецької держави, що об'єднала би роз'єдану доти німецьку націю.

У них, буршеншафтах, сформувався тип історика, зануреного в самий вихор політичної боротьби, суспільного життя свого народу, – типу, який Ф. Мейнеке ще в 1922 р. визначив як "Gelehrtenpolitiker" [34, с. 248–283; пор.: 25, с. 84–85; 12, с. 279–292].

"Гарнізон видатних істориків" (garrison of distinguished historians) цього типу, – за висловом, зробленим лордом Актоном у вже далекому 1888 р. [32, с. 378], – значною мірою виховав німецьку націю, створив атмосферу поклоніння ідеям державної могутності, німецького експансіонізму. До цього "гарнізону" англійський протагоніст ідей лібералізму зараховує фактично всіх найзначніших німецьких істориків ХІХ ст. – Генріха фон Зібеля, Йогана Густава Дройзена, Максиміліана Дункера і, зрештою, Генріха фон Трейчке... [22, с. 204].

Усі вони поєднували історичні студії з публіцистикою, з "Gelehrtenpolitik"; усі вони були активними учасниками суспільно-політичних процесів, а Дункера за його належність до буршеншафту "Маркоманія" навіть засудили до семи років ув'язнення (відсидів, щоправда, лише півроку, після чого успішно пройшов габілітацію, але й продовжував політичну діяльність).

Традиційно серед професорів, яких слухав Моммзен-студент у Кільському університеті, називають активних учасників буршеншафтів – згадуваних уже Зібеля і Дройзена, а також і Георга Вайця – учня Леопольда фон Ранке, активного учасника, а згодом і директора проекту Monumenta Germaniae Historica (MGH). Принагідно зазначимо, що в межах MGH Моммзен (теж, звичайно, згодом) буде задіяний у серії Auctores antiquissimi [20, с. 227].

З-поміж згаданих особистостей особливо був задіяний у суспільно-політичних процесах сучасної йому Німеччини Дройзен. Започаткувавши дослідження доби еллінізму як окремої сторінки античної цивілізації, упродовживши у науковий обіг сам термін *еллінізм*, він, зрештою, звернувся до викладання курсів властиво німецької історії, історії визвольної боротьби німецького народу. Проте завжди він це робить у ширших контекстах історії всесвітньої [36].

У зв'язку із цим звернемо увагу на знамениту "Історію Александра Великого". Вона, – ця праця, – стала для Дройзена підставою, аби ствердити нежиттєздатність маленьких державок (Kleinstaaterei) усіх часів – чи то були античні грецькі поліси, а чи й німецькі князівства після ліквідації Священної Римської імперії німецької нації.

Симпатії Дройзена цілком на боці Александра і його зусиль з розбудови потужної, керованої монархом дер-

жави – з таким типом держави пов'язував він і свої сподівання на майбутнє об'єднаної Німеччини. [30, с. 209].

Максимально актуалізований погляд на історію був, таким чином, достатньо характерним для німецької історичної школи, що складалася на той час. [На противагу історичній школі англійській, як то зауважить ще один поборник ідей лібералізму – Фрідріх Август Гайек: 22, с. 231; пор.: 25, с. 84].

Не став винятком тут і Т. Моммзен. Вірніше б сказати, його життя – то яскравий приклад поєднання історичних студій із суспільно-політичною діяльністю.

Нині у нас не йдеться про детальну біографію вченого – цією темою ось уже понад століття переймається німецька історична наука (починаючи, принаймні, з Л. Гартмана [21] і завершуючи уже згадуваним С. Ребеніхом [40]).

Для нас важливо тут наголосити, що в тривалі відраджень (на 10 семестрів!) до Італії Т. Моммзен відбув уже політично ангажованим, зануреним у суто німецькі справи. Цьому сприяв як загальний умонастрій німецької професури і студентства, так і журналістська діяльність – після успішного захисту дисертації з історії римського права, він змушений був працювати вчителем у жіночому пансіонаті своєї тітоньки в Альтоні, а на життя собі заробляв журналістикою: писав політичні і літературні статті, повідомлення з театрального життя Гамбургу тощо [39].

З Італії Т. Моммзен повернувся не з порожніми руками. Підсумком його напруженої праці стануть зібрання латинської епіграфіки, яке утворить основу майбутнього *operis magni* – "Корпусу латинських написів", *Corpus Inscriptionum Latinarum*. [39, с. 14–15, с. 30–31 прим. 9].

Тоді ж, в Італії, пробудиться в нього й особливий смак до історії – від'їжджав він ще юристом, повернувся вже істориком: "Der Jurist ging nach Italien – der Historiker kam zurück" [39, с. 14–15, с. 31 прим. 10]. Причому, добре знаним в академічних колах – у Римі він постійно перебуває в інтернаціональному середовищі антикознавців.

Щоправда, авторитет, набутий у вченому світі, мало допомагав Моммзену. Після повернення до Кіля на нього чекало безробіття, він знову повернувся до пансіонату тітоньки в Альтону...

Усе змінив 1848-й рік. За спогадами самого Т. Моммзена, революційні роки були кращими в його житті. А Ульріх фон Вілламовіц-Мелендорф, – зять ученого і теж блискучий антикознавець, – стверджуватиме, що дух 1848-го визначатиме умонастрій Моммзена впродовж усіх років його життя ["Natürlich hat er die Stimmung des 48ers bewahrt...": 33, с. 322, пор.: 33, с. 322 прим. 4].

Революційні події 1848 р. у Шлезвігу і Гольштейні обтяжувалися намаганнями Данії остаточно асимілювати ці землі. Мовою державною тут проголошувалася мова данська, у справах релігійних першість отримували данські пастори. Не коментуючи заплутані німецько-данські стосунки цієї доби [перебіг подій із загальними їх оцінками тут подається за, головним чином: 39, с. 15 наст.], зауважимо тільки: у березні в Кілі, з ініціативи і за реалізацією німецької етнічної більшості, було сформовано уряд, визнаний Франкфуртом і Берліном, але не визнаний Копенгагеном. 23 березня 1848 р. уряд цей проголосив незалежність Шлезвіга від Данії. Розпочалося повстання.

Один із членів уряду, Теодор Ольсгаузен, особисто був знайомий із Т. Моммзеном і запросив його редагувати щойно засновану "Schleswig-Holsteinischen Zeitung" – урядовий друкований орган.

Так доля і покликала тридцятирічного вченого до політичного життя.

Коли долі позначають свою волю, до них варто дослухатися – *ducunt volentem fata, nolentem trahunt*.

Т. Моммзен прийняв запрошення, дуже швидко став провідним журналістом і навіть почасти ідеологом антиданського і водночас пропрусського повстання.

Залучається він і до роботи виборчкому до Парламенту у Франкфурті, голосуючи за Дройзена і Вайця.

Саме тоді, в основному, і викристалізується його кредо (за висловом Вілламовітца).

Що ж це за Кредо, які його принципи? – Питання непросте. Як непростю і внутрішньо виповненою була і вся натура Моммзена.

Насамперед відзначимо його орієнтацію на активне залучення до суспільно-політичного життя свого народу. Т. Моммзен – не вчений, що відсторонено, у пошуках історичної істини, дошукується історичної правди. Його життя – це *vita activa, non vita contemplativa*; таким воно й залишиться аж до смерті історика... [пор.: 25, с. 84–86 на противагу Мейнеке: 34, с. 249]

По-друге, державницьким ідеалом для нього стане ідеал сильної, єдиної і неподільної Німеччини під проводом Пруссії: "Wir anderen Deutschen brauchen Preußen notwendiger, als Preußen uns", – заявить він згодом [цит. за Ребеніхом: 39, с. 17, який посилається на Людо Гартмана: 21, с. 36]. Романтичну ідею німецької культури нації, сформульовану ще одним випускником Кільського університету, Бартольдом Георгом Нібуром (і теж фаховим антикознавцем!), він поєднає з ідеєю нації державної (чи державницької – *Staatsnation*).

Зауважимо, що ця ідея ґрунтувалася на ідеях лібералізму, вільного виявлення волі народу – як то було виявлено її при формуванні Франкфуртського народного зібрання [Щодо політичного лібералізму в Німеччині XIX ст., послідовників ліберальних ідей із професури у т. ч., див.: 29].

І при цьому дещо контроверсійне, але для Т. Моммзена цілком органічне, поєднання "войовничого націоналізму і конституційного правопорядку": для нього – цілком ліберальне, для протагоніста лібералізму, згадуваного вже лорда Актона – жахливе...

У публіцистичних статтях, у полеміці з опонентами, у пошуках засадничих принципів майбутнього устрою об'єднаної Німеччини формуються й інші погляди Моммзена. Серед них:

- неприйняття сепаратизму – аж до заперечення права на національне самовизначення для Північного Шлезвігу, де більшість становили данці: уся земля має бути німецькою;

- свобода повинна бути не для окремих земель, а в самих цих землях;

- реформи без реакційних і соціалістичних потрясінь – із чітким слідуванням закону і дотримання принципів правового континуїтету;

- жодної анархії, якої ліберали після Французької революції боялися "мов чорт святої води" [39, с. 18];

- запобіжником від непотрібних потрясінь й анархії має стати конституційна монархія, яка в Моммзена пізніше конкретизується як монархія демократична;

- демократична республіка можлива у принципі, але спочатку і тактично вірно слід утверджувати німецьку єдність під владою прусського кайзера;

- народний суверенітет має здійснюватися через всенародні вибори до палати депутатів, які контролюватимуть від імені народу діяльність уряду – "Die Nation muß und soll sich selbst regieren" [39, с. 18].

І, нарешті, ліберальна ідея правової держави як основи громадянського суспільства – безкласового суспільства рівноправних громадян середніх статків, з усезагальним військовим обов'язком і всезагальним виборчим правом.

Прикладом такої держави не могло бути ні станово-феодалне суспільство німецьких князівств, а ні капіталістичне і класове суспільство англійського типу [пор.: 16, с. 2]. (За наслідування англійського зразка палко виступав ще один професор-депутат Франкфуртських національних зборів, поборник об'єднання Німеччини, Георг Готфрід Гервінус [26]).

Такі приклади й обґрунтування своїм ідеям Т. Моммзен шукатиме (і знаходитиме) в античності, насамперед – у республіканському Римі [31, с. 92].

Там, у Римі, він знайде й ідеал політичного та державницького лідера. Ним стане для Т. Моммзена Юлій Цезар [це – загальна констатація ще від часів самого вченого та його сучасників, як то у Вілламовіца, див.: 16, с. 3; 33, с. 332; пор.: с. 334, прим. 60; 8, с. 175; пор. присуди із цього приводу М. Драгоманова: 2, с. 285–296], який вестиме (у концепції Моммзена, звичайно) вироджену олігархічну Республіку (з наскрізь корумпованим і морально зіпсованим урядом-сенатом, з люмпенізованим народом) до демократичної монархії [18, с. 191].

Сучасники у Шлезвігу (політики ліберального і демократичного спрямування) були, однак, дрібнішими і не відповідали ідеалам Т. Моммзена, який дедалі більше набував очевидних рис цезаріанського типажу. Їх, – політиків, – цілком задовольняло й військо не громадян, а найманців, і вибори до національного зібрання на консервативній, станово-феодалній основі. Розвіялись і його мрії про дійовість Франкфуртського національного зібрання – воно дедалі більше нагадувало йому афінські народні збори у потрактуванні Арістофана [39, с. 19, з посиланням на 42, III, с. 28].

Т. Моммзен мав або бути таким, як і вони, або ж від них дистанціюватися. Він вибрав останнє – пішов із газети, знову ставши безробітним.

І цей момент виявився ще одним переломним у його житті. Він поїхав до Франкфурта, де, за протекцією Дройзена і Вайця, намагався тісніш увійти до кола політиків ліберального курсу, але, зрештою, опинився в Лейпцигу. За протекцією Отто Яна, – професора археології і філології, колишнього вчителя Т. Моммзена [5, с. 191], – його запросили до тамтешнього університету на посаду екстраординарного професора права в зимовому семестрі 1848–1949 рр.

Професор Ян, побоюючись за майбутнє політично ангажованого, пристрасного Т. Моммзена, радив йому зосередитися на академічній кар'єрі, уникати товариства Роберта Блюма (це той Блюм, який буде страчений після придушення Віденського жовтневого повстання 1848 – попри імунітет депутата Франкфуртського національного зібрання) і лівацького політикуму назагал, "додавати до німецького салату більше олії, аніж оцту" ["für den deutschen Salat mehr Öl als Essig bringen": 39, с. 20; 40, с. 63].

Академічна кар'єра в Лейпцигу і дійсно обіцяла бути успішною. Університет, до якого запросили історика-юриста, мав близько тисячі студентів, юридичний факультет процвітав...

Проте процес перетворення Т. Моммзена на *animal politicum* зайшов уже далеко. Тільки в поєднанні науково-педагогічної діяльності з політикою, – політикою, у якій вирішувалася доля німецької нації (і це як мінімум!), політикою, яку (йому здавалося) він розуміє через призму античної історії краще, аніж більшість, – тільки в такому поєднанні він почувався щасливим: "Мої роки в Лейпцигу, – згадуватиме 80-річний Моммзен, – були найкращими у моєму житті, розквітом усіх сил духу й серця" [31, с. 89].

Діяльна, пасіонарна натура штовхала його в самий вир політичного життя. Він остаточно (і на все життя) утвердиться у своїх симпатіях до правової держави,

керованої мудрим правителем типу Юлія Цезаря. Держави, громадянином якої він хотів бути...

Тут, у Лейпцигу, Т. Моммзен приєднується до ліберально-демократично налаштованої професури. Навіть більше. Він вступає до лав комунальної гвардії, езерцирує зі зброєю... [31, с. 89; 40, с. 63–65; 42, 1969, III, с. 155, 173].

Коли ж наприкінці 1848 р. буржуазно-демократична революція потрапила в лабету монархічно-феодалної реакції ["im Würgegriff der monarcho-feudalen Reaktion": 31, с. 89], Моммзена обирають членом Комітету лейпцизької спільноти [31, с. 89], під час Дрезденського травневого повстання 1849 р. закликає до скликання Народних зборів задля прийняття ухваленої у Франкфурті німецької конституції... [21, с. 48]. Збори так і не відбулися.

По-справжньому перший досвід участі в реальній політиці остаточно відвернув Т. Моммзена від усякого радикалізму, а тим паче – лівацького типу. Розчарований у саксонських представників народу (der sächsischen Volksvertreter), він таврує "суверенну глупоту" (den souveränen Unverstand), дистанціюється від "підлоти" (von den Niederträchtigkeiten) та ницості народу, а особливо ж юрби, натовпу, черні (des Pobel), стає відвертим, послідовним ворогом революційної анархії [31, с. 89–90].

Активна задіяність у революційних подіях так собі не минулася. Проти Т. Моммзена і двох його друзів-професорів (Моріца Гаупта і згаданого вже Отто Яна) було вчинено розслідування. Їм запропонували, в обмін на помилування, обіцяти не займатися політикою в майбутньому [31, с. 90; пор.: 39, с. 27]. Слід було просто запевнити, що "вони більше не будуть"... Усі троє відмовилися. Яна – виправдали. Гаупта засудили на рік ув'язнення, Моммзена – на 9 місяців. У січні 1851 р. друга інстанція обох реабілітувала, проте 22 квітня 1851 р. усіх трьох фігурантів процесу було звільнено з Лейпцизького університету.

Ми знову повернемося до теми долі в житті людині і відповідальності історика за моральність життєвого вибору.

Історик може слухняно виконувати замовлення влади, тим самим залучаючись до пограбування власного народу. Історик може, граючись в історичну політику, обґрунтовувати будь-які вчинки влади, знаходити для будь-якої державної підлоти історичні підстави. (Король Пруссії Фрідріх II у своїй "Історії Семилітньої війни" висловився у тому дусі, що "коли можновладці бажають загарбать, то їх не стримає відсутність законних на те причин; вони розпочинають війну і полишають на сприятних юристів шукати для неї правових підстав" "Wenn Herrscher einen Bruch wollen, so lassen sie sich durch den Mangel an Rechtsgründen nicht abhalten. Sie fassen ihren Entschluß, führen den Krieg und überlassen findigen Juristen die Rechtfertigung" [17, с. 27; пор. 37, с. 69]). Але ж історик (у межах тієї ж таки історичної політики) може й створювати інтелектуальне поле, історичними координатами якого служитимуть вектори, позначені ідеями свободи, добра та справедливості. Для останнього вибору потрібні, однак, принаймні, дві умови – моральність самого історика і його компетентність в історії людства та свого народу.

Щодо належності Т. Моммзена до якогось із зазначених типів тут не йдеться. Доконаним фактом є лише те, що він намагатиметься служити німецькій нації, а не владі. (Усе життя шукатиме він ідеалу таких властей, і все життя розчаровуватиметься у своїх пошуках). А ось щодо компетентності Моммзена як історика, що розуміє загальну логіку історичного процесу через призму історії всезагальної, й особливо античної, греко-римської, можна бути цілком певними. Підтвердження тому – науково-педагогічна (*читай*: науково-політична) його дія-

льність упродовж усього подальшого життя. Особливо ж – його "Римська історія" ("Römische Geschichte").

"Римська історія" – що називається, плоть від плоті і дух від духу наукових студій і політичної активності Т. Моммзена, їх органічний сплав, їх квінтесенція. Ідея "Римської історії" народилася випадково, якщо, повторимося, випадковості взагалі трапляються. Доля щедро розсипає на життєвому шляху людини свої знаки, варто тільки вміти їх читати... Занурений у саму гущу політичних (і насамперед революційно-демократичних) змагань німецького народу за права і свободу (але й за творення власної, німецької політичної нації, національної держави), учений не тільки писав памфлети, статті й інвективи. Він ще й виступав із відкритими лекціями, а вірніше – історико-політичними доповідями [31, с. 91].

Однією з тем, досліджуваних ним у Лейпцигу, була тема реформ братів Гракхів. Звернення до постатей народних улюбленців кризової доби Римської республіки не було новиною для охопленою революціями Європи. Найяскравіший тому приклад – Франсуа Ноель Бабеф, котрий навіть ім'я своє змінив на Гракх Бабеф (Його доля – трагічна ілюстрація щодо *potem atque open*, але це вже інша історія...). Т. Моммзену ситуація в Німеччині здавалися цілком співзвучною з подіями, що розгорталися в пізнореспубліканському Римі [пор.: 18, с. 194–195]: тупа і підла, байдужа до запитів народу олігархія; розвиток фінансового капіталу, капіталізму, що обумовив зубожіння народу, аморальність суспільного життя у всіх його виявах, заміну людяності та патріотизму найпідлішим егоїзмом і космополітизмом; неготовий до самостійної політичної ролі, зубожілий народ, змушений в умовах інтенсивних фінансових спекуляцій і махінацій продати свої земельні ділянки, які раніше перебували в його невідчужуваній власності.

І лідери: почасти – гідні громадяни, що і справді вболівають за народну справу, почасти ж – авантюристи і безвідповідальні демагоги. А почасти – махрові реакціонери, консерватори, що тягнуть суспільство назад, до реставрації старих порядків. Усіх цих лідерів єднає одне – нерозуміння справжнього поступу історії, що веде країну до демократичної монархії. Такий лідер з'явиться неодмінно. У Римі ним стане Юлій Цезар. У Німеччині – особистість цезаріанського типу; хто це буде – поки що невідомо, але з'явиться вона неодмінно.

Десять так і мав розгортати перед слухачами свою доповідь Моммзен у буремні роки революції. Принаймні, так це звучатиме щодо Риму в історії, яку він напише; й ідею якої подарують йому поціновувачі його таланту.

А було так. Серед згаданих слухачів трапилися і два видавці із Лейпцига: Карл Райнер (Karl Reimer) і Саломон Гірцель (Salomon Hirzel) – особистості по-своєму видатні і теж багато задіяні в суспільно-політичному та інтелектуальному житті Німеччини (допомагали вони, серед іншого, і згаданому вже Гервінусу). Вони і запропонують Моммзену написати "Римську історію" – для широкого загалу, не для фахівців. [пор.: 19, с. 231 наст.; також: 8, с. 174, із приміт.].

Так, зрештою, за неповних чотири роки і з'являться один за одним три томи "Römischen Geschichte" – "... зображення, а не дослідження (Darstellung, nicht Untersuchung)", як то про неї скаже автор [21, с. 59] (Запланований ним четвертий том так і не з'явиться, – лише значно пізніше він буде відтворений на основі конспектів студентів Моммзена; п'ятий же вийде із друку аж майже через тридцять років).

Повністю зосередитися на своїй праці Т. Моммзену дозволило звільнення від професури [14, с. 106 "spricht zu Recht vom "Zusammentreffen ungewöhnlicher Umstände", die zur Entstehung der "Römischen Geschichte" führ-

ten"]. Призом за виявлену політичну принциповість, чесність і безкомпромісність і стала "Римська історія" – неймовірно популярна не тільки в Німеччині, але й в усьому цивілізованому світі.

Ми не будемо тут аналізувати "Римську історію" – це вже зроблено, і не раз, і дуже фахово [8, с. 174–179]. Зазвичай зауважується, що в ній учений "презентував свою політичну програму в історичному костюмі" "In ihr präsentierte Mommsen sein politisches Programm in historischem Kostüm" [15, с. 90]. У "Римській історії" автор не модернізує античність, як то часто йому закидають послідовні антимодернізатори. Усе якраз навпаки: у ній Т. Моммзен **сучасність** пояснює через античні реалії, уподібнює процеси сучасної йому Європи (і насамперед Німеччини) процесам, що розгорталися у світі грекоримському і дотичному до нього світах (Бісмарк докорятиме йому, що занурення в античність затуманило його погляд на сучасність – "die Vertiefung in die Antike "diesem ausgezeichneten Gelehrten den Blick in die sonnenbeschiedene Gegenwart vollständig getrübt" habe" [15, с. 95]). Проводить він і паралелі між типажми сучасними і класичними – завершеними зразками основних поведінкових моделей Давнього Риму.

Коротко кажучи, "Римська історія" Моммзена, написана *cum ira et studio* [31, с. 98], мала на меті, насамперед, просвітницький і педагогічний ефект.

І цей ефект проявився. Щонайменше три покоління (хоча, звичайно, більше) німецьких читачів виховуються у прагненні побудови могутньої держави та творення державної (а вірніше великодержавної) нації; у прагненні до об'єднання довкола Пруссії німецьких земель, німецького народу.

"Римська історія" ще більше утвердить Моммзена і в його самосприйнятті як політичного *ζῷον*, animal politicum. Однак, зауважимо, вона утвердить його й у статусі політика національного масштабу. Шанований і авторитетний, він буде обраний до прусського парламенту в Берліні, а після об'єднання Німеччини – і до рейхстагу.

Його товариства шукатиме перший президент Французької республіки і засновник Другої монархії Наполеон III – теж шанувальник Цезаря, автор "Історії Юлія Цезаря" [2, с. 288–305; 3]. Т. Моммзен, хоча й відмовиться від пропозиції стати консультантом французького імператора (він завжди скептично ставився до наукових студій можновладців), але приїде до Парижа, зустрінеться з імператором, і навіть залишить про нього цілком позитивні відгуки: такого **grand criminel** волів би він і для Німеччини [15, с. 90; пор.: 4, с. 415–416] ...

Він входить до ближчого кола обох кайзерів вільгельмівського рейху. Отто фон Бісмарк стане водночас і його шанувальником (він часто й охоче цитував його "Римську історію"), і його меценатом (допомагатиме в отриманні рукописів із Мілану), й об'єктом його (навіть і не дуже, як на мене, справедливої) критики [15, с. 94–96]. Залишаючись німецьким патріотом, він підтримує **усі** зусилля **усіх** державників з утвердження німецьких впливів у Європі і в цілому світі. Однак внутрішня політика "залізного канцлера" викликати в Моммзена рішуче неприйняття (Що дуже характерно, виступатиме він і проти ідеї пенсійного забезпечення).

Постійні нападки, почасти безпідставні і навіть з елементами відвертого шельмування, змусять, зрештою, навіть терплячого Бісмарка подати на Моммзена до суду – за наклеп. Відбудуться судові засідання, на яких, – за висловом захисника Моммзена, – зійдуться "князь науки і князь дипломатії" (der Fürst der Wissenschaft und der Fürst der Diplomatie), "людина, що історію робить, і людина, що історію пише" ["der Mann, der Geschichte macht, und der Mann, der Geschichte schreibt":

15, с. 89]. Суд, зрештою, визнає Т. Моммзена винним, присудить йому штраф у 500 талерів, які той уперто відмовлятиметься сплачувати... Аж допоки, із третьою спроби, таки не виграє процес [15, с. 94].

Дійсність об'єднаної Німеччини розчарувала Моммзена. Не таку державу він бажав би збудувати, громадянином не в такому суспільстві він бажав би бути.

Цитата, з якої ми розпочинали нашу доповідь, неповна. У "Заповіті" Моммзена слова "... я завжди був *animal politicum* і прагнув бути громадянином" мають продовження: "Це неможливо в нашій нації, у якій особистість, навіть краща, не звеличиться над службою в однострої і політичним фетишизмом" ("Das ist nicht möglich in unserer Nation, bei der der Einzelne, auch der Beste, über den Dienst im Gliede und den politischen Fetischismus nicht hinauskommt") [цит. за: 33, с. 321]).

Розчарований не тільки в державі, але й у німецькій нації (ще в 1885 він назве її "нацією без хребта" – "Nation ohne Rückgrat" [15, с. 91]), він категорично заперечуватиме будь-яке виявлення інтересу до своєї особи, забажає, аби на його надгробку не було позначено його ім'я. Воно й не позначено – там тільки напис – "Familie Th. Mommsen" [15, с. 91].

"Римська історія" Т. Моммзена кинула довгу тінь. Вона ввела вченого до "гарнізону видатних німецьких істориків", про яких згадуваний уже лорд Актон (що характерно, у 1886 – році розчарування Моммзена у своїй державі і своїй нації) заявить: цей гарнізон "підготував главенство Пруссії і самим себе і тепер засів у Берліні неначе у фортеці"; це він сформулює ідеї, "з допомогою яких груба сила, зосереджена в регіоні більш родючому, аніж Лаціум, була використана, аби поглинути і зчерствити сентиментальний і дивовижно-аполітичний характер старанних німців" [32, с. 379].

Через півстоліття потому Фрідріх Август Гайек, великий протагоніст свободи і демократії, а ще більше – лібералізму, виступаючи 28 лютого 1944 р. на засіданні Політичного товариства в Королівському коледжі Кембриджського університету з доповіддю "Історики і майбутнє Європи", продовжить цю думку: "навіть огидні риси нацистської ідеології сходять до німецьких істориків, яких Гітлер, можливо, ніколи й не читав, проте їх ідеї панували в атмосфері, у якій він зростає" (Even some of the most repulsive features of the Nazi ideology trace back to German historians whom Hitler has probably never read but whose ideas have dominated the atmosphere in which he grew up: [22, с. 204]).

Чи справедливі ці звинувачення, у яких Т. Моммзен товаришує фон Трейчке, його ідеологічному супротивнику, – питання дискусійне. Учений і дійсно серед інших німецьких істориків XIX ст. прилучився до виховання німецької нації у її прагненні до об'єднання. Одним із результатів (і зовсім не обов'язкових) стало сходження Німеччини до Першої, а потім і Другої світової війни.

Проте ще одним результатом (і при цьому – тривкішим) діяльності німецьких істориків, кредо яких сформувалося в революційному 1848-му, стала й конституція ФРН, прийнята під чорно-червоно-золотим прапором у 1949 р., – у її основі лежать установлення конституції Франкфуртської.

Співзвучний своїй добі, Т. Моммзен створив інтелектуальне поле, історичними координатами якого служили вектори, позначені ідеями свободи, добра і справедливості. Базовані на античних, класичних і вічних зразках, вони, – ці ідеї, – піднесли вченого над усіма обмеженнями сучасного йому суспільства, ввели його до особистостей, що належать не нації, а людству. Нобелівська премія, присуджена йому в 1902 р. за "Римську історію", – яскраве тому свідчення.

Замість післямови

Нині пошукові системи знову показують ім'я Т. Моммзена серед топових. Воно знову співзвучне і нашому сьогоденню.

У 2003 р. відбулося всенімецьке загальнонаціональне голосування в межах визначення "100 найвидатніших" особистостей. До "короткого списку" попередньо запропонованих кандидатур із трьохсот імен, було внесено, – поряд з Отто фон Бісмарком, – і Теодора Моммзена [15, с. 89].

А року минулого, 2016-го, Нобелівська премія, присуджена в галузі літератури Бобу Ділану, спровокувала шквал дискусій. – За що премія? *Лише за тексти пісень?* – Хіба ж то література! ...

І знову згадують Моммзена, який також отримав Нобелівську премію в галузі літератури *"лише за історичний твір"*. Як через півстоліття після нього Уїнстон Черчилль – *лише за мемуари й ораторський талант*.

Можливе потракування: Нині Боб Ділан зміг отримати Нобелівську премію в галузі літератури ще й тому, що Нобелівський комітет керувався прецедентом із Черчиллем, а ще раніше – з Моммзеном.

Моммзен, Черчилль, Ділан... У граматичній послідовності часів – Plusquamperfectum, Perfectum et Präsens. А разом вони належать майбутньому (граматичний час – Futurum).

Список використаних джерел

1. Гайек Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Фрідріх Август фон Гайек; пер. з англ. В.В. Дмитрук. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – Т. I–III. – 448 с.
2. Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – Киев: Университетская типография, 1869. – Ч. I–VIII. – 415 с.
3. Козлов С.Л. Сообщество высочек: "Субъективный фактор" реформы высшего образования во Франции эпохи Второй империи // Новое литературное обозрение, 2009. – № 100. – С. 583–606.
4. Козлов С.Л. Из истории интеллектуального предпринимательства во Франции: Как была создана Практическая школа высших исследований // Пермский сборник: сб. науч. трудов / под ред. Н.Н. Мазур. – М.: Новое издательство, 2010. – Ч. 2. – С. 400–442.
5. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена / Ю. Кулаковский // Вестник древней истории. – 2004. – № 2. – С. 189–201.
6. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена. Киев. 1904 / Ю. Кулаковский // Весы. – 1904 – № 11 (нояб.) – С. 46–48.
7. Кулаковский Ю. Памяти Моммзена / Ю. Кулаковский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1904. – С. 39–61.
8. Маяк И.Л. Теодор Моммзен как историк / И.Л. Маяк // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 168–179.
9. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса / В.В. Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2005. – 216 с.
10. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса / В.В. Ставнюк. – К.: Прайм, 2004. – 248 с.
11. Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В.В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.
12. Bruch R. vom. Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaft und akademische Diskurse in Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. Hrsg. v. Björn Hofmeister und Hans-Christoph Liess / R. Bruch. – Stuttgart, 2006: Franz Steiner Verlag. – 430 S.
13. Burrow J. A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances, and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century / J. Burrow. – L.: Allen Lane, 2007. – 576 p.
14. Christ K. Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit / K. Christ. – Darmstadt: WBG, 1989. – 384 S.
15. Demandt A. Mommsen gegen Bismarck / Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Demandt; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 89–102.
16. Demandt A. Theodor Mommsen – Zur Einführung / Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Demandt; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 1–12.
17. Die Werke Friedrichs des Großen Dritter Band Geschichte des Siebenjährigen Krieges Erster Teil Herausgegeben von Gustav Berthold Volz deutsch von Friedrich v. Oppeln-Bronikowski und Thassilo von Scheffer Verlag von Reimar Hobbing in Berlin 1913. URL: <http://friedrich.uni-trier.de/de/volz/3/text/26.12.2017.11:03:37>.
18. Flaig E. Die verfehlt Nation. Warum Mommsens Rom nicht ans geschichtliche Ziel gelangte / E. Flaig // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt,

Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 181–200.

19. Gerrit W. "... Mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten." Mommsens historischer Blick / W. Gerrit // Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat. – Stuttgart, 2005. – S. 229–244

20. Goltz A. Mommsens Germanenbild // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / A. Goltz; herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. – S. 226–242.

21. Hartman L.M. Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens / L.M. Hartman. – Gotha: Perthes, 1908. – 259 S.

22. Hayek F.A. Historians and the Future of Europe / The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom. / F.A. Hayek; ed. by P.G. Klein (The Collected Works of F. A. Hayek.). – University of Chicago Press, 1992. – Vol. IV. – P. 201–215.

23. Heer G. Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Band 2: Die Demagogenzeit. Winter / G. Heer. – Heidelberg 1927 (Nachdr. 1965).

24. Heer G. Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Band 3: Die Zeit des Progresses von 1833 bis 1859 / G. Heer. – Winter, Heidelberg 1929 (Nachdr. 1965).

25. Hübinger G. Gelehrtenpolitik und Machtpolitik im Kaiserreich. Theodor Mommsen und Otto von Bismarck / G. Hübinger // Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat. – Stuttgart, 2005. – S. 83–96.

26. Hübinger G. Georg Gottfried Gervinus. Historisches Urteil und Politische Kritik (= Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Band 23) / G. Hübinger. – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984 (Dissertation, Universität Düsseldorf, 1982).

27. Hübinger G. Theodor Mommsen und das Kaiserreich (= Friedrichsruher Beiträge. Band 22) Otto-von-Bismarck-Stiftung / G. Hübinger. – Friedrichsruh, 2003.

28. Hübinger G. Über die Aufgaben des Historikers (Reihe Pamphletliteratur 3) / G. Hübinger. – Berlin: Vergangenheitsverlag 2012. – S. 59–72.

29. Hübinger G. Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Protestantismus im wilhelminischen Deutschland / G. Hübinger. – Mohr Siebeck, Tübingen 1994, ISBN 3-16-146139-8 (überarbeitete Habilitationsschrift, Universität Freiburg, 1991).

30. Jahne A. Johann Gustav Droysen – was bleibt? / A. Jahne // Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin. – 101 (2009). – S. 208–211.

31. Jahne A. Theodor Mommsen. Seine "Römische Geschichte" / A. Jahne. – Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät 59(2003)3. – S. 89–108.

32. John Emerich Edward Dalberg, Lord Acton. German Schools of History // Historical Essays and Studies / by John Emerich Edward Dalberg-Acton, ed. by John Neville Figgis and Reginald Vere Laurence. – L.: Macmillan, 1907. – P. 344–392.

33. Malitz J. "Ich wünschte ein Bürger zu sein" / J. Malitz // Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich / K. Christ – A. Momigliano (Hg.). Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland. – Bologna & Berlin 1988. – S. 321–359.

34. Meinecke F. 1922. Drei Generationen deutscher Gelehrtenpolitik / F. Meinecke // Historische Zeitschrift. – 125. – S. 248–283.

35. Mommsen H. Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert / H. Mommsen // Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert / Jürgen Kocka. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. – S. 288–315.

36. Nippel W. Johann Gustav Droysen. Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik / W. Nippel. – München: Verlag C.H. Beck, 2008. – 445 S.

37. Pečar A. Die Masken des Königs. Friedrich II. von Preußen als Schriftsteller / A. Pečar. – Campus, Frankfurt a.M. / N. Y., 2016. – 236 S.

38. Rebenich S. Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang. Edition und Kommentierung des Briefwechsels / S. Rebenich. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter, 1997. – 1018 S.

39. Rebenich S. Theodor Mommsen, die deutschen Professoren und die Revolution von 1848 / S. Rebenich // Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: W. de Gruyter. 2005. S. 13–35.

40. Rebenich S. Theodor Mommsen. Eine Biographie / S. Rebenich / – München: C.H. Beck Verlag, 2002. – 256 S.

41. Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert / herausgegeben von Alexander Demandt, Andreas Goltz und Heinrich Schlange-Schöningen. – Berlin; N. Y.: Walter de Gruyter, Cop. 2005. X. – 351 S.

42. Wickert L. Theodor Mommsen. Eine Biographie: 4 Bde. – Frankfurt 1959–1980.

43. Wucher A. Theodor Mommsen. Geschichtsschreibung und Politik. – Göttingen, Musterschmidt 1956. – 238 S.

References

1. HAYEK F.A. (2000) *Pravo, zakonodavstvo i svoboda. Nove vyznachenya liberalnykh pryncypov spravedyvosti i politychnoi ekonomii*. Kyiv: Akvilon-Press.

2. DRAGOMANOV M.P. (1869) *Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoj imperii i Tacit*. Kiev: Universitetskaya tipografiya.

3. KOZLOV S.L. (2009) Soobshhestvo vysokochek: "Sub'ektivnyy faktor" reformy vysshego obrazovaniya vo Francii epohi Vtoroy imperii. *Novoye literaturnoye obozreniye*. № 100. P. 583–606.

4. KOZLOV S.L. (2010) Iz istorii intellektual'nogo predprinimatel'stva vo Francii: Kak byla sozdana Prakticheskaya shkola vysshih issledovaniy. In: N.N. Mazur, ed. *Peryakovskij sbornik*: Sb. nauch. trudov. Ch. 2. Moskva: Novoye izdatel'stvo. P. 400–442.

5. KULAKOVSKIY Yu. (2004) Pamyati Mommzena. *Vestnik drevnej istorii*. № 2. P. 189–201.

6. KULAKOVSKIY Yu. (1904) *Pamyati Mommzena*. Kiyev. 1904. Vesy. № 11. P. 46–48.

7. KULAKOVSKIY Yu. (1904) Pamyati Mommzena. In: *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshheniya*. P. 39–61.

8. MAYAK I.L. (2005) Teodor Mommzen kak istorik. *Vestnik drevnej istorii*. № 1. P. 168–179.

9. STAVNIUK V.V. (2005) *Stanovlennia afinskoho polisa*. Kyiv: Akvilon-Plus.

10. STAVNIUK V.V. (2004) *Femistok i Afiny: diyalnist Femistokla v konteksti evoliutsii afinskoho polisa*. Kyiv: Prain.

11. STAVNIUK V.V. (1998) Rol antychnykh studii u formuvanni istoriko-filosofskykh pohliadiv Mykhaila Drahomanova. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6. P. 46–54.

12. BRUCH R. vom. (2006) *Gelehrtenpolitik, Sozialwissenschaft und akademische Diskurse in Deutschland im 19. Und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

13. BURROW J. (2007) *A History of Histories: Epics, Chronicles, Romances, and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*. London: Allen Lane.

14. CHRIST K. (1989) *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Athistoriker der Neuzeit*. Darmstadt: WBG.

15. DEMANDT A. (2005) Mommsen gegen Bismarck. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 89–102.

16. DEMANDT A. (2005) Theodor Mommsen – Zur Einführung. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 1–12.

17. *Die Werke Friedrichs des Großen Dritter Band Geschichte des Siebenjährigen Krieges Erster Teil Herausgegeben von Gustav Berthold Volz deutsch von Friedrich v. Oppeln-Bronikowski und Thassilo von Scheffer Verlag von Reimar Hobbing in Berlin 1913*. [Online] Available from: <http://friedrich.uni-trier.de/de/volz/3/text/> 26.12.2017 11:03:37).

18. FLAIG E. (2005) Die verfehltete Nation. Warum Mommsens Rom nicht ans geschichtliche Ziel gelangte. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 181–200.

19. GERRIT W. (2005) "... Mehr zu den Künstlern als zu den Gelehrten." Mommsens historischer Blick. Im: *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat*. Stuttgart, S. 229–244

20. GOLTZ A. (2005) Mommsens Germanenbild. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 226–242.

21. HARTMAN L.M. (1908) *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze. Mit einem Anhang: Ausgewählte politische Aufsätze Mommsens*. Gotha: Perthes.

22. HAYEK F.A. (1992) Historians and the Future of Europe. In: P.G. Klein, ed. *The Fortunes of Liberalism: Essays on Austrian Economics and the Ideal of Freedom. (The Collected Works of F.A. Hayek. Vol. IV)*. University of Chicago Press, p. 201–215.

23. HEER G. (1965) *Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Bd 2: Die Demagogenzeit*. Winter, Heidelberg.

24. HEER G. (1965) *Geschichte der Deutschen Burschenschaft. Bd 3: Die Zeit des Progresses von 1833 bis 1859*. Winter, Heidelberg.

25. HÜBINGER G. (2005) Gelehrtenpolitik und Machtpolitik im Kaiserreich. Theodor Mommsen und Otto von Bismarck. Im: *Theodor Mommsen: Gelehrter, Politiker und Literat*. Stuttgart, S. 83–96.

26. HÜBINGER G. (1984) *Georg Gottfried Gervinus. Historisches Urteil und Politische Kritik (= Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 23)*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

27. HÜBINGER G. (2003) *Theodor Mommsen und das Kaiserreich (= Friedrichsruher Beiträge. Band 22)*. Otto-von-Bismarck-Stiftung. Friedrichsruh.

28. HÜBINGER G. (2012) *Über die Aufgaben des Historikers (Reihe Pamphletliteratur 3)*. Berlin: Vergangenheitsverlag, S. 59–72.

29. HÜBINGER G. (1994) *Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Protestantismus im wilhelminischen Deutschland*. Mohr Siebeck, Tübingen.

30. JAHNE A. (2009) Johann Gustav Droysen – was bleibt? *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät der Wissenschaften zu Berlin*. 101. S. 208–211.

31. JAHNE A. (2003) Theodor Mommsen. Seine "Römische Geschichte". *Sitzungsberichte der Leibniz-Sozietät*. 59, S. 89–108.

32. DALBERG J.E.E.D. (1907) German Schools of History. In: J.N. Figgis, R.V. Laurence, ed. *Historical Essays and Studies*. London: Macmillan, p. 344–392.

33. MALITZ J. (1988) "Ich wünschte ein Bürger zu sein". Theodor Mommsen im wilhelminischen Reich. Im: K. Christ, A. Momigliano, Hrsg. *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland*. Bologna & Berlin, S. 321–359.

34. MEINECKE F. (1922) Drei Generationen deutscher Gelehrtenpolitik. *Historische Zeitschrift*. 125, S. 248–283.

35. MOMMSEN H. (1987) Die Auflösung des Bürgertums seit dem späten 19. Jahrhundert. Im: J. Kocka, Hrsg. *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, S. 288–315.

36. NIPPEL W. (2008) *Johann Gustav Droysen. Ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*. München: Verlag C.H. Beck.
37. PEČAR A. (2016) *Die Masken des Königs. Friedrich II. von Preußen als Schriftsteller*. Frankfurt a.M. / New York: Campus.
38. REBENICH S. (1997) *Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang. Edition und Kommentierung des Briefwechsels*. Berlin; New York: W. de Gruyter.
39. REBENICH S. (2005) *Theodor Mommsen, die deutschen Professoren und die Revolution von 1848*. Im: A. Demandt, A. Goltz, H. Schlange-

- Schöningen, Hrsg. *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. Berlin; New York: W. de Gruyter, S. 13–35.
40. REBENICH S. (2002) *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. München: C.H. Beck Verlag.
41. DEMANDT A., et al. (2005) *Theodor Mommsen: Wissenschaft und Politik im 19. Jahrhundert*. New York: W. de Gruyter.
42. WICKERT L. (1980) *Theodor Mommsen. Eine Biographie*. Frankfurt.
43. WUCHER A. (1956) *Theodor Mommsen. Geschichtsschreibung und Politik*. Göttingen, Musterschmidt.

Надійшла до редколегії 05.09.17

V. Stavnyuk, Doctor of History, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**"... ICH MEINE, MIT DEM BESTEN WAS IN MIR IST,
BIN ICH STETS EIN ANIMAL POLITICUM GEWESEN UND WÜNSCHTE EIN BÜRGER ZU SEIN":
HISTORIAN IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF HIS COUNTRY**

The author discusses the role of the historian in the formulation of "responses" given to contemporary society by the uncertain "challenges" of a day. "The truth of the facts" and their possible interpretations indicate the problematic field, in which the activity of the professional historian develops.

This is particularly clear in the German historiography of the 19-th century, with its characteristic inclusion of scholars into the socio-political life of Germany, which then was coming to the unification. The aim of the appellation to historical experience in general and especially to the ancient civilization heritage was intended to add the arguments in the political debates and even the revolutionary struggle that widely spread at that time.

One of the most prominent examples is Theodor Mommsen's "Roman Story". The work recognized as most significant by the Nobel Committee and awarded the author the title of laureate.

Key-words: *Theodor Mommsen, Gelehrtenpolitik, garrison of distinguished historians, Römische Geschichte.*

УДК: 314.151.5(=411.16)"1944/1947"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.18>

Ю. Сорока, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ РУМУНІЇ В УРСР У 1944–1947 РР.

Досліджено проблеми, пов'язані зі вступом радянських військ на територію Румунії та відшкодування збитків, учинених Румунією Радянському Союзу військовими діями та окупацією його території; розкрито питання переселення радянськими органами українців із Румунії в УРСР. Проведено аналіз історіографічних праць, присвячених зазначеній проблемі. Досліджено зміст відповідних угод між Румунією та СРСР щодо поставок товарів, їх реалізація і виконання рішень про обмін населенням української і російської національностей із території Румунії і румун та євреїв із західноукраїнських земель. Показано розмах агітаційної та пропагандистської діяльності відповідних радянських органів про так звані переваги соціалістичного будівництва в СРСР. Висвітлено основні чинники імміграційної політики сталінського тоталітарного режиму щодо України. Показано хід, особливості та трагічні наслідки переселення, намагання українців повернутися в обжиті краї, заходи влади, націлені на уніфікацію життя людей в межах радянської системи, визначено основні аспекти подальшого дослідження теми.

Ключові слова: *українці, Румунія, угода, переселення, примус, протести.*

Незважаючи на помітне зростання чисельності праць, присвячених тим чи іншим питанням історії українських земель наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки, чимало проблем і досі залишаються поза увагою наукових студій. Як зазначає у своєму історіографічному дослідженні І. Мишак, понині малодослідженими залишаються аспекти переселенських акцій СРСР від середини 1940-х до початку 1950-х рр., особливості облаштування переселенців на нових місцях поселення, ставлення до них представників органів влади та місцевих жителів [4, с. 313]. У цьому контексті заслуговує на увагу осмислення повернення в Україну українців із Румунії. Аналіз наявних праць засвідчує, що лише їх певна частка торкається окремих аспектів переселенських і депортаційних акцій радянського режиму. Характерними, зокрема є 3-томне видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.", упорядником якого став Ю. Сливка [3], узагальнюючі праці з історії України І. Біласа [1], С. Макарчука [4], численні збірники документів, підготовлені В. Сергійчуком [6]. Незважаючи на наявну історіографію політичних та етнодемографічних процесів на українських землях у післявоєнний період, спеціальних робіт, у яких би досліджувалися причини, суть та наслідки переселення в УРСР українців з Румунії, немає.

Водночас залишається багато питань, лише поставлених або недосліджених, зокрема – зміст і специфіка

радянського насильницького механізму примусу до українського населення через депортації, переселення, інспіровані міграційні процеси.

26 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту вийшли на кордон із Румунією. У ході бойових дій у Румунії із квітня по серпень 1944 р., створений у червні (за підтримки СРСР) Національно-демократичний блок повалив прогітлерівський режим Антонеску й оголосив про перехід румунських частин до стану антигітлерівської коаліції. Уже 12 вересня 1944 р. новостворений уряд Румунії підписав Угоду з СРСР про перемир'я і поставки Румунією товарів для відшкодування збитків, учинених Румунією Радянському Союзу військовими діями й окупацією радянської території.

Згідно зі статтею 11 Угоди (підкріпленою новими статтями 16 січня 1945), Румунія зобов'язувалась у період із 12 вересня 1944 р. по 12 вересня 1950 р. поставити в СРСР товарів на суму 300 млн американських доларів, тобто впродовж шести років, рівними частинами на суму 50 млн дол щорічно.

Станом на 10 січня 1945 р. Румунія поставила в СРСР 448 249 т нафтопродуктів. Крім цього, з 1 по 7 січня зі станції Діва було відправлено 30 вагонів промислового устаткування і фуражу. У м. Констанці на пароплави "Одесский горсовет" і "Піонер" було завантажено 1500 т станкового устаткування і сільськогосподарський інвентар. А з моменту підписання Угоди, станом на 1 березня 1945 р. на перевалочні бази надійшло